

MYTHE EN ONTMYTHOLOGISERING IN DE GESCHIEDENIS

H.W. von der Dunk

Het mythe-begrip heeft een sterke inflatie ondergaan en de verwarring is groot. Ontmythologisering wordt gewoonlijk tot een van de belangrijkste taken van de historicus gerekend vanuit de gedachte dat mythe en historische waarheid elkaar uitsluiten. In zijn boek *Mythologie de notre temps* noemt de Franse socioloog Alfred Sauvy mythen kort en bondig 'valse voorstellingen'. En Geyl schreef eens dat er, in weerwil van de voortdurende opeenvolging van verschillende interpretaties, sprake was van een toenemende "conquest of reality over myth".¹ Er is dus een proces waarbij de waarheid geleidelijk aan door de nevelen van mythevorming zichtbaar wordt. Daarmee verwoordde Geyl een overtuiging die ongetwijfeld onuitgesproken door het merendeel van de vakgenoten werd en wordt gedeeld. Zij herinnert even aan het bekende grote periodiserings-schema, waarbij de mensheid zich van een primitieve magisch-mythische fase naar een hogere trap van religie en tenslotte naar een positivistisch-wetenschappelijk stadium toe heeft ontwikkeld. Toch berust die gedachte op niets anders dan de vanzelfsprekendheid, waarmee elke generatie haar eigen voorstelling van het verleden tevens de ware, of althans de meest ware vindt. Hoe zouden we ook anders kunnen!

De term mythe heeft dus een ongunstige klank die gelijk staat aan verzinsel of gezichtsbedrog. Het zijn dan ook meestal 'de anderen', die aan mythevorming doen. Aan de lopende band komen er boeken op de markt die beweren af te rekenen met een of andere historische mythe - of het nu het fieraat verzet van de Nederlandse bevolking tijdens de Duitse bezetting betreft of het idee van Amerika als steunpilaar van de democratie of van de Rode Khmer als bevrijder van Cambodja. In al deze gevallen betekent ontmythologisering tevens ontluistering. Ook het tegengestelde komt natuurlijk regelmatig voor: wat als schurk of kwade macht te boek stond wordt gerehabiliteerd. Men denke in het verre verleden aan de ketterse sekten, die de agenten van Satan heten te zijn of, dichtbij het Nederlandse huis, aan koning Filips II, die in verband met de Opstand al snel uitsluitend als een sinistere wrede tiran in de oudere vaderlandse geschiedvoorstelling figureert, of - nog recenter - aan de these van het landverraad van de NSB tijdens de meidagen in 1940, die inmiddels ook als een fabel is ontmaskerd. Ontluistering en rehabilitatie zijn de twee *goals*, waar de

1 P. Geyl, *Encounters in history* (Londen 1963) 255.

bal van de historicus al snel heen rolt, zodra hij een oordeel velt. Men zou dus bijvoorbeeld de these van het landverraad van de NSB tijdens de meidagen evengoed een mythe kunnen noemen.

Nu dringt zich de vraag op waarom, zodra het om aantoonbare onjuistheden of om een volstrekt onbewijsbare en onwaarschijnlijke feitelijke toedracht gaat, woorden als 'fabel' of 'legende' niet voldoen. Een veranderd woordgebruik heeft altijd een (soms verborgen) reden. De schoolmeester die het oorspronkelijke gebruik van een term als het enig juiste in ere wil herstellen miskent die reden en daarom vecht hij tegen de bierkaai. Maar het loont wel de moeite om bij de verschuiving stil te staan. Immers een verzonnen verhaal is een *fabula*. Fabel heet later een verzinsel met een bepaalde moraal, waarbij het fictieve karakter niet wordt ontkend. Maar dikwijls ook betreft het fantasie, die voor werkelijkheid wil doorgaan. Gebeurt dat met opzet dan hebben we met een regelrechte vervalsing te maken. De misleiding is bewust, maar bij een fabel hoeft dat niet het geval te zijn. Ook een legende is een verhaal, dat wel de pretentie heeft waar te zijn, maar dat op oncontroleerbare overlevering, op horen zeggen berust en waarbij daardoor waarheid en verzinsel niet meer te scheiden zijn. De legende heeft eveneens dikwijls een morele strekking en wil, zoals de Heiligenlevens uit de Middeleeuwen (prototype van legendes), een voorbeeld stellen, opwekken tot een bepaald (vroom) gedrag; of zij dient de verheerlijking van een persoon en bevredigt daarmee de behoefte aan bewondering; in het negatieve geval de behoefte aan afschuw. Zo worden grote of ook minder grote historische figuren omwoerd door een scherm van legendes, waarvan de anekdote weer een vrolijk onpretentius broertje is, dat niet anders wil dan onderhouden. Dat kan dan uitmonden in volledige fantasie, maar in tegenstelling tot een fabel wordt die fantasie oorspronkelijk door de verteller niet bedoeld. Dat onderscheidt de legende ook van regelrechte vervalsing. Toch kunnen ze alle drie dicht bij elkaar liggen. En in een legende kan bovendien een ware maar niet meer duidelijk te determineren kern steken.

Alle drie echter - fabel, legende en vervalsing - hebben een bedoeling die uitgaat boven het zuiver esthetische genoegen van een verhaal. Zij bevatten een boodschap en willen de meningen vormen; hetzij in algemene zin ten aanzien van de moraal en de geldende waarden; hetzij meer in 't bijzonder met het oog op een specifieke kwestie, een persoon, een conflict of omstreden affaire. De moderne propaganda bijvoorbeeld gebruikt regelmatig negatieve legendes om de vijand zwart te maken, waarbij de overgang van legende naar bewuste vervalsing dikwijls weer vloeibaar blijkt. Met name in een oorlog schieten de verhalen over barbaarsheden van de tegenstander omhoog. Wordt zo'n verhaal verspreid en op een gegeven moment tot vast bestanddeel van de historische beeldvorming, waar regelmatig naar wordt verwezen, dan hebben we te maken met een echte legende. De geschiedenis krioelt eveneens van verhalen over lugubere samenzweringen, waarbij vervalsing en legende soms onontwarbaar zijn verstrengeld. Die duiken vooral dan op, wanneer men met onverklaarbare of onverwachte rampen en tegenslagen te maken krijgt. Een conspiratie-theorie wordt dan een plausibele verklaring.

In al deze gevallen wordt iets ten onrechte als een waar verhaal doorgegeven. Fabel, legende en vervalsing staan dus in dienst van een bepaalde beeldvorming, waarbij fictie en werkelijkheid worden vermengd. In het geval van de vervalsing gebeurt dat zeer bewust, bij een legende oorspronkelijk ongewild, terwijl de betekenis van het woord fabel van een verzinsel met een specifieke les of strekking, dat ook niets anders wil zijn, in het spraakgebruik vandaag is veranderd in verzinsel domweg, dat bovendien voor werkelijkheid wil doorgaan. Het zweeft daarbij tussen legende en vervalsing in; afhankelijk van de subjectieve overtuiging van degene, die de fabel vertelt. Meestal gebruiken we die termen als het gaat om berichten over concrete toedrachten van voorvallen, gebeurtenissen die zich zo zouden hebben voorgedaan. En in alle gevallen betekent de kwalificatie als fabel of legende dat de toedracht anders was of, voorzover dat niet kan worden aangetoond, onwaarschijnlijk. We bevinden ons daarbij op een terrein, waarbij het in beginsel mogelijk is om een uitspraak te doen over waar en onwaar: dat tijdens de meidagen NSB-ers op grote schaal verraad zouden hebben gepleegd, door bijvoorbeeld naar de Duitsers over te lopen, of deze belangrijke informatie in handen te spelen, klopt of klopt niet. Dat de nazi's zelf de Rijksdagsbrand hebben gesticht en van der Lubbe als pion hebben gebruikt, klopt of klopt niet. Evenzo zat Stalin werkelijk naast Lenin op een bekende foto of hij zat er niet naast en we hebben met een montage te doen.

Uitspraken over waar en onwaar worden echter problematischer zodra we het vlak van de waarneembare feitelijkheden verlaten. En de moeilijkheid is dat wij in wezen helemaal niet van een geïsoleerd, duidelijk afgepaald vlak van feitelijkheden in de geschiedenis kunnen spreken, omdat dit vlak als een doorschijnende glasplaat is, die zijn kleur en licht ontvangt van het daaronder liggende rijk van waarden, axiomata, affecties en intenties. Het is de oude naïef-positivistische vergissing te menen dat de historicus naakte feiten van meningen of interpretaties scherp kan scheiden. Dat is alleen al onmogelijk vanwege de taal, omdat in woorden altijd verwijzingen naar andere woorden, associaties, waarde-geladen elementen quasi als boventonen meeresoneren. Ik kan hetzelfde gebeuren "moord, vernietiging, executie, tragedie, liquidatie of zuiveringsactie" noemen en elke keuze verraadt meteen een andere visie en een ander oordeel op grond van een andere context en andere verklaringen als achtergrond. Elke beschrijving in taal verwijst naar onuitgesproken denk- en gevoelslagen en zodra we die weer in het bewustzijn halen en verwoorden, blijkt er een nieuwe verborgen laag onder te zitten. De bodem is onbereikbaar. De stilzwijgende vooronderstelling waar ontmythologisering op berust - namelijk dat er een objectief herkenbare werkelijkheid bestaat, die altijd van verzinselen en fictieve toevoegingen kan worden gescheiden - blijkt daarom een gezichtsbedrog.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat we geen uitspraak kunnen doen of iets wel of niet het geval was: of van der Lubbe heeft in z'n eentje de Rijksdag in brand gestoken, of hij heeft hulp gehad. Een derde is er niet. Hetzelfde geldt voor de ontmoeting tussen Alexander en Diogenes of tussen Mozart en Beethoven: die heeft plaats gevonden of niet; ongeacht de vraag of we het ooit met zekerheid zullen weten en of het van enig belang was. Maar omdat deze door

iedereen waarneembare feitelijkheden hun betekenis ontleen aan een realiteitsconceptie, die niet empirisch toetsbaar en die bovendien subjectief gekleurd is, hebben we in de geschiedenis ook met dit onderliggende terrein te maken. Harde uitspraken, zoals de boven bedoelde in de zin van waar of onwaar, worden dan onmogelijk. Of liever: zij gelden slechts op grond van vooronderstellingen en interpretaties van de wereld, die meta-empirisch en dus nooit algemeen aanvaard kunnen zijn. En hier komen we op het gebied van de mythe.

Even pro memorie: de mythe was een verhaal, waarin de oorsprong van de wereld of andere dramatische gebeurtenissen van bovenmenselijke aard worden beschreven; meestal in een antropomorfe en daarmee de mens onmiddelijk als herkenbaar (want verwant aan zijn mensenwereld) aansprekende vorm. Meer algemeen verschijnt, zoals de bekende theoloog Bultmann stelde, in de mythe en in het mythische denken het bovenaardse in zichtbare aardse vormen.² De goden en halfgoden, reuzen en heroën, die in de mythe optreden, zijn vergrote mensen of ook dieren en hun conflicten veelal tegen de hemel geprojecteerde herkenbare aardse conflicten. Uiteraard is dit de psychologische interpretatie, die stoelt op een modern-rationalistisch wereldbeeld. Het niet-rationalistische mythisch-religieuze denken keert de zaak juist om en herkent in de menselijk-aardse gebeurtenissen en conflicten de projectie of de incarnatie van een hogere eeuwige werkelijkheid. Het is een twistpunt of in de mythe een eenmalig, eens voorgevallen gebeuren wordt beschreven, of dat het om iets gaat, dat zich telkens in het menselijke bestaan herhaalt. De schepping van de wereld was er volgens ons voorstellingsvermogen eens als oer-factum, (moderne astrofysici hebben het over de oerknal) doch ze herhaalt zich in het klein, zoals in de geboorte van elk individu in wiens bewustzijn ze opnieuw ontstaat, inclusief zijn latere wetenschap dat de wereld miljarden jaren oud is. Zo ook verdwijnt ze met zijn dood want daarmee wordt ook zijn weten, dat ze nog langer zal voortbestaan, uitgeblust. Zo kan men zeggen dat met elk denkend mens de hele wereld ondergaat en opnieuw met elke baby in diens brein wordt geboren.

In de bekende mythe van de roof van Persephone door Hades naar zijn onderwereld en haar verlossing en terugkeer naar Demeter, haar moeder op de aarde, openbaart zich dan niets anders dan de cyclus van winter en lente, nacht en ochtendgloren, dood en wedergeboorte. Het was een eenmalige daad, die zich toch telkens herhaalt. In hoeverre de mensen in de Oudheid, in dit geval de Grieken, hierbij inderdaad in metaforische of zeer letterlijke termen dachten blijft onduidelijk en is waarschijnlijk voor ons vanuit ons denkraam helemaal niet meer te achterhalen. De paradox van het tegelijk als werkelijk voorval gedachte eenmalige en tevens zich alsmaar herhalende in de mythe verdwijnt, zodra we proberen ons van ons gangbaar tijdsbewustzijn, in de zin van een onophoudelijke lineaire schakel van onherhaalbare, via de klok meetbare momenten los te maken. Dan kan het quasi eenmalige gebeuren tevens een

2 Geciteerd in *Logos en mythos* (Baarn 1974) 60. Dit is een publicatie van het Nederlands Gesprek Centrum.

permanent, want buiten de dagelijkse tijd staand gebeuren worden; een *Tunc et Nunc et Semper*. Antropologisch onderzoek bij Polynesiërs en centraal-Afrikaanse stammen heeft tot de conclusie geleid dat mythologische verhalen hier niet over een ver verleden maar een actueel heden gaan, dat met andere woorden, de betreffende mythe van een in de dagelijkse werkelijkheid ingrijpende aanwezige kracht verhaalt. Overbodig hier onmiddellijk aan toe te voegen dat het onderscheid dat wij veelal plegen te maken tussen de mythen bij de antieke volkeren of bij primitieven en de religie onhoudbaar is. Religieus denken beweegt zich op hetzelfde vlak als het zogeheten mythische en geen godsdienst heeft het zonder mythen kunnen stellen. In het levensverhaal van Jezus van Nazareth herkennen we onmiddellijk een aantal bekende antieke mythen zoals het Oud-Egyptische verhaal over Isis en haar ontvoerde en vermoorde echtgenoot Osiris, die weer verlost wordt en herrijst volgens het vrij universele gegeven van de wederopstanding. Ook de Griekse Dionysus-mythe keert in het Jezus-verhaal terug. Om te zwijgen van de Messias-mythe; het idee van de grote verlossing. Religieus denken is mythisch denken en het verschil in woordkeuze vloeit voort uit de aanspraak op waarheid, die de religie voor de gelovige maakt, waardoor hij zich afzet tegen wat in zijn ogen overwonnen, vals of primitief geloof is. Mythen werden zo in het Christelijke denken geassocieerd met de heidens-antieke wereld en daaruit resulteert de geur van bijgeloof en zinsbegoocheling, die nog steeds aan het woord mythe hangt en die de negatieve connotatie verklaart waardoor ze een synoniem kon worden voor termen als fabel of legende. Binnen het Christendom zien we trouwens eenzelfde conflict als we ook bij de Grieken konden waarnemen tussen degenen die menen dat de verhalen in het Evangelie letterlijk waar zijn en degenen die een onderscheid willen maken tussen fictie en historische kern of die in het Christus-gegeven de manifestatie van een eeuwige actualiteit zien. De mythe als een transrationele zingeving en duiding van het bestaan in menselijk-aardse vormen is dus allerminst iets uit het verleden.

Door de toegenomen secularisatie en verwetenschappelijking van het wereldbeeld heeft de menselijke geschiedenis aan betekenis gewonnen. Daardoor was aan zingeving en duiding in termen van een mythe nu ook meer en meer behoefte binnen die geschiedenis. dit soort mythe is dan ook iets anders dan een simpele legende of fabel en zeker geen vervalsing (in de zin van bewuste misleiding) omdat ze niet op het smalle vlak van de uiterlijke en daarmee in beginsel verifieerbare feitelijkheden is gelegen. Zij maakt juist de duiding en zingeving van die feitelijkheden mogelijk; zij werpt licht op dat vlak vanuit een onderliggende conceptie van mens en wereld.

Het begrip mythe dekt vandaag in de geschiedschrijving zodoende verschillende zaken. Waarbij de mythe in de oorspronkelijke zin van het woord wel altijd de verleiding meebrengt tot legendevorming en zelfs vervalsing in dienst van de waarheid die zich in de mythe aan de betrokkenen openbaart. Een van de meest treffende voorbeelden is de Dreyfus-zaak: in dienst van de mythe van het eeuwige grote Frankrijk, dat eens in het heilige verbond tussen kroon en altaar zijn incarnatie had gevonden en dat in de negentiende eeuw door alles

wat conservatief dacht en bovenal door het leger werd gedragen, leek een valse aanklacht geoorloofd tegen een man, die als joodse officier representatief werd geacht voor de vijanden van dit Frankrijk. Zo konden sommigen nog voor de vervalser, kolonel Henri, na diens betrapping en zelfmoord, een standbeeld wensen: als martelaar voor een verheven zaak immers had hij een formeel delict begaan dat in hogere zin gerechtvaardigd was.

Elke natie kent zo zijn mythen, die zelfs onmisbaar zijn voor het nationale bewustzijn. Daarbij is kenmerkend dat deze mythen (net als de antieke) een visie op de oorsprong geven, met de oorsprong samen hangen, waaraan dan echter tevens een opdracht en missie wordt ontleend voor heden en toekomst. Hierin keert het typisch religieus-mythische bewustzijn terug, waarbij de oorsprong tevens de zin, want de ware aard, onthult, dat men verloren is maar dat als het ware achter de uiterlijke realiteit als actieve kracht werkzaam blijft. De oorsprong wordt daarmee tevens eindpunt in de toekomst. Hij verbindt verleden en heden. Het is de naar de historie overgebrachte Genesis-mythe van de mens, die Gods evenbeeld was en door een oerkatastrofe zoals de zondeval van zijn ware bestemming is afgesneden. Die Genesis-mythe onthult een universeel patroon, dat in tal van godsdiensten en ook in de duiding van de geschiedenis terugkeert. Vandaar de betekenis die de oorsprong, de stamboom heeft, zowel individueel als collectief voor het besef van nationale saamhorigheid. Stamboommythen behoren dan ook tot het vaste repertoire van het nationalisme. En hoe langer de stamboom, des te mooier. We komen daardoor weer dicht bij de oorsprong. Daarachter schuilt de mythe van het gouden tijdperk, het Paradijs, dat normatief is. De Romeinen kenden zo hun Aeneas-verhaal, dat hen met het 'legendarische' Troje verbond. De dappere Batavieren of Germanen inspireerden later weer het Hollandse of Duitse nationale bewustzijn. Oorsprong en zendingsbesef zijn zeer duidelijk terug te vinden in de protestantse mythe van de trits 'God, Nederland, Oranje'. De gedachte dat Nederland alleen dankzij Gods plan en hulp het Spaanse juk heeft kunnen afschudden en daarmee de verplichting heeft om de fakkel van het zuivere geloof tegenover papistische machinaties hoog te houden, valt op rationeel-wetenschappelijke gronden evenmin te weerleggen als te verdedigen. De aanhangers van die nationale mythe kunnen tegenover de critici, die hen wijzen op de gecompliceerdheid van de Opstand, op het feit, dat het in de Zuidelijke Nederlanden begon, dat niet God maar het water, de totale Europese constellatie, het toeval van het krijgsverloop en nog een paar honderd factoren de afloop bepaalden, volhouden, dat dit slechts de wereldse instrumenten van Gods beschikking waren en dat zijn wegen nu eenmaal ondoorgrondelijk zijn. En tegenover de constatering dat katholieken, liberalen, socialisten evenzeer hun stempel op het moderne Nederland hebben gedrukt, kunnen zij stellen, dat dat nu juist de verderfelijke afdwaling aantoon. Het toeval in de geschiedenis bestaat niet, zodra wij mythisch-religieus denken, want het toeval is slechts het zwarte gat in ons rationeel verklaringsweefsel. Wie aan Oranje op grond van de rol van Willem de Zwijger een speciale roeping toeschrijft, als schutspatroon van het Nederlandse volk, zal daarvan niet worden afgebracht als historici

aantonen, dat Willem I evengoed een rebel kan worden genoemd, die bepaald niet terwille van de juiste Bijbel-interpretatie of een onafhankelijke Noord-Nederlandse staat in verzet kwam, of dat zich onder zijn opvolgers nogal wat figuren bevonden waarvan persoon en gedrag ietwat moeilijk in overeenstemming vallen te brengen met die verheven roeping. Heel algemeen berust monarchale gezindheid op de mythe van het sacrale koningschap, waardoor de vertegenwoordigers ervan door de bevolking met een andere maat werden gemeten. Toch is dat niet eens noodzakelijk. Een koninklijk kneusje, een krom instrument, behoeft niets te zeggen omtrent de geldigheid van de mythe, maar het mysterie wordt er wel groter door.

Omdat elke nationale mythe een bepaald superioriteitsgeloof legitimeert is de verleiding voor legende-vorming altijd aanwezig. Vooral omdat de mythe gemakkelijk als politiek instrument wordt gehanteerd. Daarbij vindt een omkering plaats, die verdraaiing van feitelijkheden gemakkelijk in de hand werkt. Dikwijls brengt de ene mythe ook een andere voort. Zo kennen we niet alleen de mythe van het gouden tijdperk, die tot een nostalgische vertekening leidt, maar ook de mythe van het vooruitgangsgeloof die een geweldige inspiratie was voor politiek handelen. Die mythe lag ten grondslag aan het marxisme-communisme en daaruit vloeide weer voort de mythe van het proletariaat als eenheid en zuivere representant van een humane toekomst. Maar die mythe kon dan weer tot de empirisch apert aanvechtbare these leiden, dat 'de arbeider' anti-fascist was geweest. Volgens de mythe behoorde hij het te zijn en het blijkt soms een forse krachttoer voor de menselijke geest om de spanning die tussen mythe en empirische werkelijkheid kan ontstaan volop te accepteren. Dat wil zeggen: er zitten dikwijls quasi ondoorzichtige vlekken op de glasplaat van de feitelijkheden, waar het licht van de mythe niet doorheen kan schijnen. De aanhanger van de betreffende mythe behoeft zich daardoor echter niet te laten ontmoedigen. Want wat die 'feitelijkheden' nu precies zijn, is juist de grote vraag, zoals we zagen, die ieder op grond van een meta-empirische conceptie van de wereld zal beantwoorden.

Georges Sorel heeft als een der eersten de betekenis van de sociale of politieke (dus de geseculariseerde) mythe gezien voor de activering van de massa. Niet abstracte begrippen en theorieën maar de mythe brengt mensen in beweging, omdat zij - net als de oorspronkelijke religieuze mythe - in beelden spreekt. Ofschoon de mythe die Sorel zelf verkondigde, de grote syndicalistische revolutie via een staking, niet voldoende vat op de massa's kreeg, blijft zijn observatie in de kern juist. Alle grote bewegingen in de moderne tijd, ook in onze eeuw, kenden een mythe als inspiratiebron en als hartstuk van hun ideologie. Het is aan de sociale of politieke mythe eigen dat zij nooit werkelijkheid wordt in de zin dat de opdracht die zij inhoudt vervuld wordt. Maar als kracht is zij uit de menselijke samenleving niet weg te denken omdat zij het gebeuren zin geeft en wegen naar de toekomst wijst.

Onmythologisering is nuttig voorzover ze zich richt op de legende-vorming en de eventuele aantoonbare verdraaiing van empirische gegevens, die uit een bepaalde mythe kunnen voortvloeien. Al is geen enkel oordeel definitief. De

mythe zelf blijft daarbij buiten schot. Wel wijst de ontmythologisering altijd erop, dat de mythe geen greep meer heeft op de betrokkene. Wat soms alleen heet, dat hij inspiratie in een andere mythe vindt, zonder dat hij dat nog als zodanig ervaart.